

Teymiyye, ribâ yiyelelerin şeytan çarpmış gibi kalkacaklarını bildiren âyetle (el-Bakara 2/275) şeytanın insanın vücuduna karnın dolaşması gibi nüfuz ettiğini bildiren hadisi (Buhârî, “Bed’ü'l-ğalk”, 11; Müslim, “Selâm”, 23-25) delil göstererek cinlerin insanın bedenine girip onu etkilediğini ileri sürmüştür. İbn Teymiyye gibi düşünen âlimler sara vb. hastalıkları şeytana nisbet ederken (Taberî, III, 101; Ateş, s. 236) Ebû Ali el-Cübbâî, Cessâs ve Muhammed b. Ali el-Kaffâl gibi âlimler bu görüşe karşı çıkıp cin ve şeytanın insanın fiziksel yapısı üzerinde herhangi bir etkisinin bulunmadığını söylemiş (Ömer Süleyman el-Eşkar, s. 62-63, 156-162) ve şeytanın Kur’an’da geçen, “Benim size karşı etkili bir gücüm yoktur” sözünü (İbrâhîm 14/22) delil kabul etmişlerdir (Âlûsî, III, 49; bk. İĞVÂ).

Kur’an’da inkârcıların şeytanlarla beraber haşredileceği (Meryem 19/68) ve dünyada bir arkadaş gibi onunla birlikte hareket eden kişinin kıyamet günü, “Keşke benimle senin aranda doğu ile batı arası kadar uzaklık olsaydı” diyeceği ifade edilir (ez-Zuhruf 43/36-38). Kıyamet gününde hesap görülüp cennet ve cehennem ehli yerlerine gönderilince şeytan cehennem ehline hitap ederek dünya hayatında Allah’ın gerçek vaatlerine karşılık kendisinin boş vaatlerde bulunduğunu, ancak çağrı yapmanın ötesinde insanlar üzerinde bir etkisinin olmadığını, nefsanî arzularına uyanların yaldızlı vaatlerine kandıklarını belirtecek, onların kendisini değil kendi nefislerini kınamalarını söyleyecek, kendisinin onları ne de onların kendisini kurtarabileceğini ifade edecek, dünyada iken kendisine taparcasına boyun eğdikleri yolundaki iddialarını reddettiğini bildirecektir (İbrâhîm 14/22).

İblis ve şeytan hakkında birçok eser kaleme alınmış olup bunlar arasında İbn Ebû’l-Dünyâ’nın *Mekâ’idü’s-şeytân*’ı, Ahmed b. Yahyâ’nın, *er-Red ‘alâ mesâ’ili’l-mücbire ‘an vesveseti İblis ve sâ’iri’s-şeyâtin*’i (İblis fi’t-taşavvuri’l-İslâmî içinde), Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin sülferin şeytan tarafından aldatıldığını ileri sürdüğü *Telbisü İblis*’i (Beyrut 1994), İzzeddin İbn Gânim’in *Teflisü İblis*’i, Muvaffakuddin İbn Kudâme’nin *Zemmü’l-müvesvisin ve’t-tahzîr mine’l-vesvese* adlı eseri ve buna İbn Kayyim el-Cevziyye’nin yazdığı *Mekâyidü’s-şeyâtin fi’l-vesvese ve zemmi’l-müvesvisin* adlı şerhi (Beyrut, ts.), yine İbn Kayyim el-Cevziyye’nin *İğâsetü’l-lehân fi meşâyidi’s-şeytân*’ı (Di-

maşk 1993) ve Nûreddin İbn Gânim el-Makdisî’nin *Meşâyidü’s-şeytân ve zem-mü’l-hevâ*’ adıyla buna yazdığı muhtasar (nşr. İbrâhîm Muhammed el-Cemel, Kahire 1983; Riyad, ts.), Burhâneddin İbn Müflih’in *Meşâ’ibü’l-insân min mekâyidi’s-şeytân*’ı (Beyrut 1404/1984), İblis ve şeytana dair haberleri ayrıntılı biçimde ele alan eserlerin başında gelen Süyûtî’nin *Lakûtü’l-mercân fi ahkâmi’l-cân*’ı ile Bedreddin eş-Şiblî’nin *Âkâmü’l-mercân fi ahkâmi’l-cân*’ı, Takıyyüddin İbn Teymiyye’nin *el-Beyânü’l-mübîn fi ahbâri’l-cin ve’s-şeyâtin*’i ile (Kahire 1994) Ebû’l-Rizâ Muhammed Atâullah el-Kâsimî’nin *Terğümü hizbi’s-şeytân bi-tasvibi hıfzî’l-îmân*’ı (Lahor 1979) zikredilebilir. Bu konuda son dönemde yazılan eserlere örnek olarak Gulâm Ahmed Pervîz’in *İblis ü Âdem*’i (Delhi 1945), Abdülazîz b. Sâlih el-Abîd’in *‘Adâvetü’s-şeytân li’l-insân kemâ câ’et fi’l-ğur’ân*’ı (Mekke 1421), Ömer Süleyman el-Eşkar’ın *‘Âlemü’l-cin ve’s-şeyâtin*’i (Küveyt 1984), Riyâd Abdullah’ın *el-Cin ve’s-şeyâtin beyne’l-ilmî ve’d-dîn*’i (Dımaşk 1986), Seyyid Abdullah’ın *İblis fi’t-taşavvuri’l-İslâmîsi* (Kahire 1421/2001) ve Muhammed Ali es-Seyyidâbî’nin *Hağikatü’l-cin ve’s-şeyâtin*’i (Kahire, ts. [Dârü’l-hadîs]) gösterilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Tâcü’l-‘arûs, “bls”, “ştn” md.leri; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 261-266, 787-788; Wensinck, *el-Mu‘cem*, “şeytân” md.; *Müsned*, III, 12, 50, 51; V, 415; VI, 115, 153, 168; Ma‘mer b. Müsennâ, *Me-câzü’l-ğur’ân* (nşr. Fuat Sezgin), Beyrut 1401/1981, I, 32; Burhâneddin İbn Müflih, *Meşâ’ibü’l-insân min mekâ’idi’s-şeytân*, Beyrut 1404/1984, s. 153-183; İbn Ebû’l-Dünyâ, *Mekâ’idü’s-şeytân* (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm), Kahire 1991, s. 85-87; Hallâc-ı Mansûr, *Kitâbü’t-Tavâsin* (nşr. L. Massignon), Paris 1913, s. 41; Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, III, 101; XIV, 30; XV, 262; XXVII, 126; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-ğur’ân* (nşr. Murat Sülün), İstanbul 2007, IX, 70; Ahmed b. Yahyâ, *er-Red ‘ale’l-mesâ’ili’l-mücbire ‘an vesveseti İblis ve sâ’iri’s-şeyâtin* (nşr. Hanefî Seyyid Abdullah, *İblis fi’t-taşavvuri’l-İslâmî* içinde), Kahire 1421/2001, s. 277; İbn Sînâ, *el-İşârât*, II, 642; Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’l-dîn*, Kahire 1358/1939, III, 27; Ebû’l-Muîn en-Neseffî, *Bahrü’l-kelem*, İstanbul 1328, s. 28; Zemaşşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut), II, 98; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Zemmü’l-müvesvisin ve’t-tahzîr mine’l-vesvese*, Beyrut, ts. (Dârü’l-matbûâtî’l-Arabiyye), s. 6; Kurtubî, *el-Câmi‘*, I, 294-295; Ebû’l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-ğur’ânî’l-‘azîm*, Beyrut 1385/1966, III, 332-334, 396; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Mekâ’idü’s-şeyâtin fi’l-vesvese ve zemmi’l-müvesvisin*, Beyrut, ts. (Dârü’l-matbûâtî’l-Arabiyye), s. 6; a.mlf., *Şifâ’ü’l-‘alil* (nşr. İsmâ Fâris el-Haristânî), Beyrut 1417/1997, s. 453; İbn Teymiyye, *Mecmû‘u fetâvâ*, IV, 235, 346; Süyûtî, *Lakûtü’l-mercân fi ahkâmi’l-cân* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1406/1986, s. 256-276; Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî*, III, 49; XV, 295; XXVII,

105; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur‘ân*, Baroda 1938, s. 47, 187-190; Elmâli, *Hak Dini*, İstanbul 1960, I, 320; V, 3059; VIII, 5389; Ömer Süleyman el-Eşkar, *‘Âlemü’l-cin ve’s-şeyâtin*, Küveyt 1404/1984, s. 17, 22, 48-49, 62-63, 156-162, 169-181; Riyâz el-Abdullah, *el-Cin ve’s-şeyâtin beyne’l-ilmî ve’d-dîn*, Dımaşk 1406/1986, s. 33-70; M. Ali Hamed Seyyidâbî, *Hağikatü’l-cin ve’s-şeyâtin mine’l-Kitâb ve’s-Sünne*, Kahire 1989, s. 16-19; Râcî el-Esmer, *eş-Şeyâtin hağikatühâ: et-Teğassunü minhüm*, Trablus 1991, s. 13-33, 85; Ukkâşe Abdülmennân et-Tayyibî, *eş-Şeytân fi Zilâli’l-ğur’ân li’s-Şeyh Seyyid Kuğub*, Kahire 1992, s. 8; L. Koehler – W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (trc. M. E. J. Richardson), Leiden 1994, III, 1312, 1316-1317; M. Hüseyin Tabâtâbâî, *el-Mağlûkâtü’l-hafıyye fi’l-ğur’ân*, Beyrut 1415/1995, s. 56; Ali Osman Ateş, *Kur’an ve Hadislerle Göre Şeytan*, İstanbul 1995, s. 134-153, 236, 326; G. Scognamillo, *Doğru ve Batı Kaynaklarına Göre Şeytan* (trc. Arif Arslan), İstanbul 1999, s. 59-69; Abdülazîz b. Sâlih el-Ubeyd, *‘Adâvetü’s-şeytân li’l-insân kemâ câ’et fi’l-ğur’ân*, Mekke 1421, s. 12-13; Hanefî Seyyid Abdullah, *İblis fi’t-taşavvuri’l-İslâmî*, Kahire 1421/2001, s. 241-258; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an* (trc. Alparslan Açıkgenç), Ankara 2003, s. 185-197; Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı: Meal-Tefsir* (trc. Cahit Koytak – Ahmet Ertürk), İstanbul 2004, s. 1335-1336; Vahid Abdüsselâm Bâfi, *Viğâyetü’l-insân mine’l-cin ve’s-şeytân*, Beyrut, ts. (Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye), s. 55-119; A. S. Tritton, “Spirits and Demons in Arabia”, *JRAS* (1934), s. 715-727; a.mlf., “Şhaytân”, *El*, IV, 286-287; A. J. Wensinck, “İblis”, *El*, II, 351; A. S. Furat, “Şeytan”, *İA*, XI, 491-492; T. Fahd, “Şhaytân”, *El²* (İng.), IX, 406-408; A. Rippin, “Şhaytân”, a.e., IX, 408-409.

İLYAS ÇELEBİ

Diğer Dinlerde. Kitâb-ı Mukaddes’teki şeytan kavramı başlangıçta daha genel ve dolaylı anlamda kötü fonksiyonlarla ilişkilendirilirken zamanla özel ve aktif mânada kötülükle özdeş hale gelmiştir. Bu dönüşüm, Ahd-i Atîk’te şeytanın dünyevî bağlamlı soyut bir kavramdan semavî somut bir varlığa geçmesi şeklinde gerçekleşmiş, Ahd-i Atîk’ten Ahd-i Cedîd’e geçiş sürecinde şeytan, Tanrı’dan aşağı konumda yer alan ve fazlaca önem verilmeyen bir melek durumundan Tanrı’nın rakibi olan kozmik güç / düşman durumuna yükselmiştir.

Şeytan kelimesi Ahd-i Atîk’in erken dönemlere ait bölümlerinde cins ismi olarak (satan) “düşman, muhalif, engel olan, dava eden, suçlayan ve amacını gizleyen kişi” anlamında kullanılır. Askerî, siyasî veya hukukî mânada muhalefet durumunda olan ya da zorluk çıkaran kişiler (I. Samuel, 29/4; II. Samuel, 19/22; I. Krallar, 5/4; 11/14, 23, 25; Mezmurlar, 109/6) veya Peygamber Balam’ı engellemeye çalışan Tanrı’nın meleği hakkında “düşman, mu-

halif" mânâsında şeytan nitelemesine yer verilmiştir (Sayılar, 22/22, 32). Daha geç dönemlere ait bölümlerde ise şeytan kelimesi özel isim biçiminde (ha-Satan) Tanrı'nın hizmetinde çalışan düşük rütbeli semavî topluluğun bir üyesi sıfatıyla yeryüzünde dolaşp Tanrı'nın izniyle Eyub'u sınavan (Eyub, 1/6-2/10), semavî mahkemede başkâhin Yeşu'yu suçlayan görevli, yargıç (Zekarya, 3/1-3); bir ileri aşamada kendi başına İsrâil'e karşı duran ve Kral Dâvûd'u sayım yapmaya kıskırarak Tanrı'yı kızdırmasına ve 70.000 İsrâilli'yi öldürmesine sebep olan semavî varlık biçiminde yer almıştır (I. Târihler, 21/1-14; krş. II. Samuel, 24/1-10).

Ahd-i Atik sonrası dönemde yazılmış olan, melekler ve kötü ruhlar, dünyanın sonu ve ruhun kaderiyle ilgili ilâhî sırların ifşa edildiği apokrif / apokaliptik literatürde Tanrı'dan bağımsız somut bir varlık biçiminde daha belirgin bir şeytan figürüne rastlanmaktadır. Burada da şeytan, Ahd-i Atik'te olduğu gibi Tanrı'nın aşağısındaki konumunu temelde korumakla birlikte kötülükle doğrudan özdeşleşecek şekilde yeryüzünde fesada sebep olan günahkâr, yoldan çıkmış meleklerin başı, cennetten kovulan ve yılan aracılığıyla Âdem'in ve Havvâ'nın düşüşüne, ölümün dünyaya girmesine yol açan semavî varlık şeklinde tasvir edilmiş (I. Enoch, 54-55, 65/6; 69/6; II. Enoch, 18/3-4 [krş. Tekvîn 6], 31/3-5; Wisdom of Solomon, 2/24; Book of Jubilees, 10/1-12; 11/5, 11; 19/28; 23/29; 40/9; 46/2; 50/5; Life of Adam and Eve, 12/3), buna paralel olarak kötülüğün kaynağı ve Tanrı'nın antitezi şeklinde görülmüştür (I. Enoch, 9/6; 10/8). Yahudi Essenî cemaatiyle ve İsa Mesih taraftarlarıyla ilişkilendirilen Ölüdeniz (Kumran) yazmalarında şeytan aydınlığın efendisinin karşısında yer alan karanlığın prensine dönüşmüştür. İyi-kötü düalizmi, aydınlık ve karanlık güçler arasındaki kozmik savaş fikri üzerine temellenen Kumran öğretilerinde bütün günahların ve kötülüklerin şeytanın ve ordusunun (Kumran cemaatinden olmayanlar) hükmettiği bu karanlık alanda cereyan ettiği, fakat bunun Tanrı'ya rağmen değil bilâkis Tanrı'nın gizemli işlerinin sonucunda gerçekleştiği kabul edilmiştir (The Community Rule 3-4; The War Rule I, 13; Curses of Satan and His Lot 286-7; The Thanksgiving Hymns 7; Damascus Document 2:18).

Ahd-i Cedid'e gelindiğinde dönüşümü nü tamamlayan şeytan figürü Avrupa literatürüne de girecek -Dante Alighieri'nin *Divina Commedia*'sı, John Milton'un *Pa-*

radise Lost'u, J. W. von Goethe'nin *Faust*'u- ve hıristiyan dünyasındaki hâkim şeytan imajını oluşturacak şekilde insanlığın ayartıcısı (İblis, yılan), İsa'nın baş düşmanı (deccâl), iyi-kötü savaşındaki kozmik düşman biçiminde ortaya konmuştur. Sinoptik İnciller diye isimlendirilen ilk üç İncil'de şeytandan fizikî ve ruhî hastalıklara sebep olan, dünyayı ele geçirmeye çalışan cinlerin veya kötü ruhlar krallığının başı olarak sıkça bahsedilmiş (Matta, 12/24-27; Markos, 3/20-30; Luka, 10/19; 11/14-23), bu bağlamda Yahyâ'nın vaftizine şeytandan koruma fonksiyonu atfedilmiş, aynı zamanda engelleyen, fitneci, günaha sevkeden, muhalif ve İsa'nın baş düşmanı şeklinde nitelendirilmiş (Matta, 4/1-11; Markos, 1/12-13; Luka, 4/1-13; 8/11-15; 22/1-3; Resullerin İşleri, 26/18), bilhassa mezhep çatışmalarında rakipler (Ferîsîler, yazıcılar vb.) şeytanla özdeşleştirilmiştir (Matta, 12/34, 39, 13/18-23, 15/13, 16/1-4, 23; Markos, 4/13-20, 8/33, 13/24-27). Yuhanna İncili'nde de şeytan benzer şekilde İsa'nın muhalifleri / engelleyicileri (yahudiler, Yahuda İskariyot vb.) biçiminde görülmüş, insanları kullanarak cin çarpması, hastalık ve kalpleri ifsat etme gibi kötülükler için çalışan ve bu dünyaya hükmeden güç, bu dünyanın prensi şeklinde sunulmuştur (6/70-71; 8/44; 12/31; 13/2, 27; 14/30; 16/11). Sinoptik İnciller'de olduğu gibi Pavlus'un Mektupları'nda da şeytan engelleyici sıfatıyla öne çıkmış; rakip havâriiler başta olmak üzere Pavlus'un misyoner faaliyetlerini engellemeye, Roma hıristiyan cemaatini bölmeye ve yıkmaya çalışanların sembolik ifadesi (Romalılar'a Mektup, 16/17-20; Korintoslular'a İkinci Mektup, 2/11; 11/3-5, 13-15; Selânikliler'e Birinci Mektup, 2/18), aynı zamanda -ruha ve bedene göre yaşayanlar arasındaki karşıtlık çerçevesinde- günaha sevkeden ayartıcı güç ve bu dünyanın tanrısı diye nitelendirilmiştir (Korintoslular'a Birinci Mektup, 4/4; 5/5; 7/5; Galatyalılar'a Mektup, 5/19-21). Kilisenin (İsa'nın krallığı) dışına atılma şeytanın alanına girmeye denk görülmüştür (Korintoslular'a Birinci Mektup, 5/5, 13).

Dünyanın sonunda iyi-kötü arasında gerçekleşecek kozmik savaş temasını işleyen Vahiy kitabı, Ahd-i Cedid'de bahsi geçen şeytan tiplerinin hepsini (hıristiyan cemaati içinde Pavlus'un mesajına karşı olanlar, İsa'yı ayartmaya çalışan, Yahuda İskariyot'un içine giren kötü ruh vb.) içermesi bakımından önemlidir. Burada şeytan Tanrı'dan bağımsız hareket eden, daha güçlü ve hilekâr, fakat aynı zamanda daha fazla karşı konulan ve aşağılanan bir

figür olarak dünyadaki bütün kötülüklerin tezahürü, Tanrı'nın ve (yeni) İsrâil'in / Mesih'in kozmik düşmanı şeklinde sunulmuş, yahudiler ve Roma yönetiminin kıymından kurtulmak için yahudi gibi görünen hıristiyanlar şeytanın sinagogu / cemaati diye nitelendirilmiştir (2/9-10, 13; 3/9; 20/10; krş. Resullerin İşleri, 13/50; 14/2, 5, 19; 17/5). Boynuzlu, kuyruklu, kırmızı renkli ejderha biçiminde düşünülen ve genellikle Roma ile ilişkilendirilen şeytan tasvirinden (13/8, 18; 16/13; 17/9-10; 19/20; 20/2, 7-10; Daniel, 7/24), Mikâil ve melekleriyle şeytan ve melekleri arasında cennette gerçekleşen savaşın sonunda şeytanın ve ordularının yenilip yeryüzüne gönderilmesi ve kiliseye savaş açmasından (12/1-17; krş. İşaya, 27/1; Mezmurlar, 74/13-14; Eyub, 26/12; Daniel, 7; 10/13-21; 12/1), Mesih (kuzu) ile şeytan (canavar) arasındaki son savaşta şeytanın bir melek tarafından 1000 yıl süresince yerin altına hapsedilmesinden, bu sürenin bitiminde serbest bırakılıp milletlerden ordu kuracağından, fakat sonunda Tanrı karşısında yenilgiye uğrayacağından bahsedilmiştir. Şeytanın ateş ve sülfürle cezalandırılması hıristiyan teolojisinde bütün günahkârlara teşmil edilmiş, bunun sonunda yeniden dirilmenin ve yeni çağın, yani kozmik barış döneminin başlayacağına inanılmıştır.

Rabbânî literatüre gelince erken döneme ait metinlerde şeytana seyrekçe atıf yapılmış ve çoğunlukla insanları kötülüğe sevkeden ilke şeklinde sunulmuştur (*Tosefta*, Sabbath, 17/3). Talmud'da şeytandan somut anlamda ayartıcı ve sınavıcı özelliğe sahip semavî varlık olarak söz edilmiştir. Ahd-i Atik'te bahsi geçen Âdem'in yasa meyveden yemesi, İsrâiloğulları'nın bu zağı heykeline tapması, Dâvûd'un evli bir kadınla ilişkiye girmesi vb. günahların sorumlusunun, aynı zamanda İbrâhim'i oğlunu kurban etmekle ve Eyub'u hastalıkla sinama konusunda Tanrı'yı ikna eden şeytan olduğu kabul edilmiştir (Berakoth, 9^a; Gittin, 52^a; Shabbath, 89^a; Sanhedrin, 107^a; krş. Book of Jubilees, 17-18; 48). Ayrıca yahudi yeni yılında (Tişri, 1) üflenen boynuzun (şofar) şeytanı şaşırtma amacına hizmet ettiğine, yahudi takviminin en kutsal günü olan Kefâret gününde (Tişri, 10) şeytanın gücünü kaybettiğine inanılmıştır (Rosh Hashana, 16^b; Yoma, 20^a). Yahudi folkloru geleneğinde bilhassa cinsel ayartıcılıkla özdeşleştirilen şeytanın değişik şekillere (keçi, aslan, kurbağa, yılan, ejderha, kadın vb.) girdiği kabul edilmiştir. Kabalistik gelenekte şeytana iyileri kötülerden ayırmak için insanları sinama an-

lamında olumlu özellik atfedilmiştir (Zohar, Trumah, 163^a). Yahudi ve hıristiyan literatüründe şeytanla bağlantılı olarak satan, satanas, satanel kelimeleri dışında “beliar / belial” (ışksız / değersiz), “beelzebub / beelzebul” (semavî evin sahibi), “şemyaza / şemihaza” (adı güçlü), “azazel” (engebeli ve dik yamaç veya eski İsrail’de kendisine günah keçisi kurban edilen tanrı, Levililer, 16/1-22; Mişna, Yoma, 6/1), “mastima” (suçlayıcı), “sammael” (Tanrı’nın zehri), “diabolos” (iftiracı), “Iusifer” (ışık taşıyıcı), “mefistofeles” (yok edici / yalancı) gibi isimler kullanılmıştır.

Şeytan figürünün Kitâb-ı Mukaddes boyunca geçirdiği değişimde bazı faktörlerin rol oynadığı kabul edilmektedir. Buna göre bilhassa Bâbil sürgününün (m.ö. VI. yüzyıl) ardından İsrâil toplumunda tek tanrı inancının kök salması ve buna paralel olarak sürgünden dönenlerle kalanlar arasında doğru inanç ve Tanrı’nın gerçek kavmi kavgasının yaşanması, aynı zamanda sürgünü izleyen ikinci mâbed döneminde İsrâilîoğulları’nın yabancı (bilhassa Selevki) yönetimler altında baskı, asimilasyon ve kıyım mârüz kalması, bir taraftan kötülüğün sebebi (teodise) üzerine düşünme ve hem iyiliğin hem kötülüğün yaratıcısı olan mutlak ve tek otorite konumundaki Tanrı fikrini yumuşatma ihtiyacının ortaya çıkması, diğer taraftan mezhep ayrışmaları (Ferisî, Sadûki, Essenî) ve ideolojik kırılmalar (Helenik Haşmoniler ve karşıtları) neticesinde karşıt grupların ötekileştirilmesiyle sonuçlanmıştır. Diğer taraftan İsrâilîoğulları’nın baştan itibaren Ken’ân, Mısır, Bâbil, Pers, Grek ve Roma gibi farklı kültürlerin inançlarından etkilenmesi ve bu etkinin yukarıda belirtilen kötülük problemi ve ötekileştirmeye birleşmesi sonucunda kötülüğün Tanrı’dan bağımsız bir kaynağının olduğu fikrine ve karşıt grupların şahsında somut bir kozmik düşman anlayışına ulaşılmıştır.

Bu noktada Ken’ân, Mısır, Bâbil ve Pers kültürlerindeki iyilik / bereket tanrılarına veya başkahramanlara savaş açan yer altı (kötülük, karanlık, ölüm) tanrıları ya da iblislerin ve buna bağlı iyi-kötü düalizminin şeytan figürünün oluşumuna etkisinden bahsetmek gerekir. Baal ile Mot, Osiris ile Set, Gilgamiş ile Humbaba ve Hürmüz (Ahura Mazda) ile Ehrimen (Angra Mainyu) arasındaki iyilik-kötülük mücadelesinin benzerinin İsâ / Tanrı ile şeytan arasında gerçekleşmesi söz konusudur. Ahd-i Cedîd’de ve Ortaçağ Avrupa literatüründe yer aldığı üzere şeytanın kuyruklu, boynuzlu, toynaklı, kanatlı, yılanı benzer tasvirinin

ve kırmızıyla özdeşleştirilmesinin bilhassa Mezopotamya efsanelerinde insan-hayvan karışımı şeklinde tasvir edilen ve Ahd-i Atik’te de yer alan (Mezmurlar, 74/13-14; Eyub, 41; İşıya, 27/1) kaos / deniz canavarı figürü Lotan / Livyatan (ya da Tiamat) ile yer altı iblisi Habayu’dan, ayrıca kırmızı renkli Mısır kötülük tanrısı Set’ten etkilendiği ileri sürülmüştür. Şeytan figürünün gelişimine tesir eden diğer bir motif ise Tekvîn’deki yaratılış hikâyesinde bahsi geçen (3-4. bablar) hilekâr yılan figürü olup bu figür Ahd-i Cedîd ile apokaliptik ve Rabbânî literatürlerde ayartıcı şeytan biçimine dönüşmüştür (Life of Adam and Eve, s. 32-34; Vahiy, 12/9; 20/2; Talmud, Baba Bathra, 16^a; ayrıca bk. YILAN).

İslâm’da ve büyük ölçüde Yahudilik’te şeytan düşmanlık açısından Tanrı’ya rakip, fakat konum itibarıyla Tanrı’nın aşağısında yer alan, hatta Tanrı’nın otoritesi altında bulunan bir varlık veya güç olarak anlaşılmıştır. Hıristiyan geleneğinde ise dünyayı yöneten iyi-kötü güçler ve buna paralel aydınlık ve karanlık dünyalar şeklindeki Maniheist ve Zerdüşti düalist anlayışa yaklaşacak biçimde bazan Tanrı’ya denk bir güç şeklinde ortaya konmuştur. Söz konusu düalist anlayış, -antik dönemde Kumran cemaatinin öğretisinde yer aldığı gibi- Roma Katolik kilisesi tarafından heretik kabul edilen bazı Ortaçağ hıristiyan gruplarının da benimsenmiştir. Fransa’da XI. yüzyılda ortaya çıkan ve kökeni heretik-gnostik nitelikli Bogomiller’e (Bulgaristan, X. yüzyıl) dayandırılan Katarlar ruh dünyasının yaratıcısının Tanrı, madde dünyasının yaratıcısının şeytan olduğunu iddia etmek suretiyle ikili bir öğreti geliştirmiştir (*The Book of the Two Principles*). Ruh-beden karşıtlığını esas alan Bogomil / Katar öğretisine göre İsâ’nın küçük kardeşi olan şeytan, Tanrı’ya karşı büyüklep cennetten kovulduktan sonra af dileyerek kendisine tanınan serbestlik çerçevesinde dünyayı ve topraktan insanı yaratıp tanrılık iddiasında bulunmuş, bunun üzerine Tanrı insanlığa doğru yolu göstermek için İsâ’yı kurtarıcı olarak yeryüzüne göndermiştir (*The Secret Supper, The Vision of Isaiah*). Bu düalizm, Mısır kötülük tanrısı Set ile yeğeni (Osiris’in oğlu) Horus’un tek bedende iki baş biçimindeki tasvirinde ortaya konduğu üzere iyilikle kötülüğün aynı tanrı veya kaynaktan çıktığı şeklindeki anlayışla da benzerlik taşımaktadır. Bir diğer gnostik-eklektik karakterli din olan ve İslâm coğrafyasında (Irak) ortaya çıkan Yezidîlik’te ise çok farklı bir şeytan anlayışı mevcuttur. Şeytana tapanlar şeklinde de

adlandırılan Yezidîler’in Melek Tâus (Kral Tâvus, Azâzil) diye isimlendirdikleri şeytan, esasen günahkâr ve kovulmuş bir meleğe değil Tanrı’nın (Hudâ) dünya ile kendisi arasında aracı olarak yarattığı yedi melek ya da tanrıdan ilkinde, dolayısıyla saygın bir varlığa karşılık gelmektedir (bk. YEZİDİLER).

Genel olarak yahudi ve hıristiyan geleneklerinde şeytana sınavıcı, ayartıcı, yalancı, âsi, yer altı dünyasının (cehennem) efendisi, cezalandırıcı, Tanrı’nın ve insanlığın kadim düşmanı, ruhu satın alan tefeci, düzeni, normu ve ahlâkı bozan, anarşiyi telkin eden unsur gibi olumsuz özellikler atfedilmiş; bazan kötülüğün kaynağı olan somut bir varlık, bazan kötülük ilkesi, sıkça da -bilhassa Batı hıristiyan geleneğinde heretikler, paganlar, yahudiler ve müslümanlarla bağlantılı olarak- yabancı (düşman) temsili şeklinde görülmüştür. Öte yandan monoteist din anlayışından hareketle ortaya konan, “Neden Tanrı şeytana izin veriyor?” sorusuna karşılık Tanrı’nın dünyayı idaresinde ve Tanrı-insan ilişkilerinde şeytanın sınıma, kötülere cezalandırma, mevcut düzeni zorlayarak yeniliğe kapı aralama gibi önemli ve kendinde olumlu fonksiyona sahip olduğuna, aynı zamanda şeytanın Tanrı’yı -bilhassa hıristiyan Tanrı’sını- kötülüğün kaynağı olmaktan kurtaran kozmik günah keçisi görevi gördüğüne, kötü örnek teşkil etmesi sebebiyle önemli bir dinî-ahlâki eğitim aracı olduğuna, daha da önemlisi insanın diğer yarısına karşılık geldiğine işaret edilmiştir. “Neden şeytan var?” sorusuna tatmin edici bir cevap bulmak zor görünse de bütün bu fonksiyonlarından dolayı şeytan tarihin kötü fakat kaçınılmaz aktörü yahut simgesi biçiminde kalmaya devam etmektedir (ayrıca bk. ŞER).

BİBLİYOGRAFYA :

1. Joseph, *Devil Worship: The Sacred Books and Traditions of the Yezidiz*, Boston 1919; E. Pagels, *The Origin of Satan*, London-New York 1995; J. B. Russell, *Şeytan: Antikiteden İlkel Hıristiyanlığa Kötülük Tasarımları* (trc. Nuri Plümer), İstanbul 1999; a.mlf., *Lucifer: Ortaçağ’da Şeytan* (trc. Ahmet Fethi), İstanbul 2001; T. J. Wray – G. Mobley, *The Birth of Satan: Tracing the Devil’s Biblical Roots*, New York 2005; S. Martin, *The Cathars: The Most Successful Heresy of the Middle Ages*, Harpenden 2005; Joseph Jacobs – Ludwig Blau, “Satan”, *JE*, XI, 68-71; W. F. Barnett, “Satan”, *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1967, XII, 1093-1094; A. Sharma, “Satan”, *Encyclopedia of Religion* (ed. L. Jones), Detroit 2005, XII, 8123-8126; L. I. Rabinowitz, “Satan”, *Encyclopaedia Judaica*, Detroit 2007, XVIII, 72-73.

